

СВІТЛАНА ГАНАБА

докторант кафедри соціальної філософії
та філософії освіти Національного
педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Ключові слова: традиція, освіта, інновація, потенціал.

У статті розглядається інноваційна природа традицій. Стверджується, що традиції необхідні для підтримки життєздатності та стабільності соціуму, адже в них акумульовані нові можливості його розвитку. Акцентується увага на амбівалентному характері взаємозв'язку традицій та інновацій. Підкреслюється, що традиції вітчизняної освіти орієнтують її на розвиток інноваційного потенціалу.

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРАДИЦІЇ: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

© Ганаба С., 2013

родукування нових ідей і втілення їх у практику є необхідною умовою суспільного розвитку будь-якої епохи. Проте у ХХ столітті процеси змін у суспільстві, спричинені нововведеннями, надзвичайно інтенсифікувалися. Із дискретних, коли відносно короткі стадії реформування змінювалися тривалими періодами простого функціонування, вони набули ознак безперервних і почали відігравати все більш помітну роль у розвитку суспільства та людини. В умовах сучасності низка відкриттів і технічних новацій вже спричинила докорінні зміни у всіх сферах життєдіяльності людини та суспільства. Їх потужність, революційність, інноваційність вплинула на біосоціальну природу людини, зумовила заміну природного світу на світ штучних реалій. «Ми живемо в час революції, яка змінює наш спосіб життя, спілкування, мислення і бачення добробуту», – вважають дослідники Г. Драйден і Дж. Вос [6, 17]. Світ дійшов поворотного пункту у своїй історії, і, щоб вийти на новий рівень свого розвитку, зменшити небезпеки та ризики, які приховують у собі сучасні відкриття, необхідні зміни в системі освіти.

Сьогодні освіта, зокрема вища її ланка, розглядається як пріоритетна сфера,

оскільки в її лоні зароджуються не лише нові ідеї, але й окреслюються перспективи подальшого суспільного розвитку. Не лише соціум «підтягує» освіту до свого рівня розвитку, але й освіта проєктує нові обрії суспільного поступу. Аналізуючи цю обставину, Г. Сазоненко констатує: «Щоб прийняти історичний виклик XXI століття, освіта має носити випереджальний характер, тобто бути націленою на майбутнє, на розв'язання проблем нового століття, розвиток ключових компетенцій вихованців, формування у них проєктної культури, нових способів мислення й діяльності» [13, 15]. Сьогодні освіта розглядається як пріоритетний фактор розвитку соціально-економічного, духовного та політичного життя країни. Вона, як і саме суспільство, знаходиться у постійному русі та зазнає змін. В освітню практику запроваджуються надбання сучасного науково-технічного прогресу, використовуються новітні методи та концептуальні підходи щодо організації та здійснення навчальної діяльності тощо. Проблема впровадження інновацій у сферу освіти є предметом дискусій і досліджень, що висвітлюються на сторінках преси та наукових видань. З цієї проблематики постійно проводиться низка конференцій та круглих столів. Однак у гонитві за інноваційними обрисами освіти відбувається певною мірою нехтування традиціями, що склалися у цій сфері та пройшли випробування часом. Так, деякі дослідники трактують традиційність як певну архаїку, яка не дозволяє освіті запропонувати адекватні відповіді на виклики сучасності. На їх думку, традиції є лише надбаннями минулого, котрих необхідно позбутися, щоб зробити сучасну освіту по-справжньому інноваційною. Такий підхід засвідчує уніфікованість і лінійність розуміння процесів модернізації у цій сфері, не дозволяє розглянути освіту як складну, багатогранну і багатofункціональну соціальну структуру. Водночас синтез інноваційного та традиційного потенціалу в освітніх практиках сприяє врахуванню складності людини та світу й окреслює перспективи подальшого розвитку.

Метою статті є розгляд інноваційного потенціалу традицій у формуванні освітньої моделі, яка здатна запропонувати орієнтири подальшого суспільного розвитку.

Загалом тема співвідношення традицій та інновацій в культурі науковцями ще недостатньо розроблена. У наукових розвідках висвітлюються лише певні аспекти цієї проблеми. Так, аналіз соціальної природи традицій подано в працях С. Ейзенштадта, В. Плахова, І. Суханової, О. Уледова, О. Шейко та інших. Дослідники вважають, що традиції є стійкими та необхідними елементами культури на всіх стадіях її існування та є необхідною основою для розвитку нового. У дослідженнях В. Авер'янова, С. Арутюнова, Д. Балашова, М. Бобровського, А. Гоцалюк, М. Захарченко, Е. Маркаряна, А. Першиця, І. Руденка розглянуто взаємозв'язок традицій та інновацій у різних сферах суспільного життя та звернуто увагу на функціональні можливості інновацій для підтримки життєздатної сили традиції. Традиції та інновації як категорії, що відображають розвиток освітньої системи, розглядаються в дослідженнях В. Андрущенко, Н. Кочубей, С. Клепка, В. Кременя, П. Кравченка, В. Лутая, С. Пролеєва та інших.

Варто зазначити, що в дослідницькій літературі існує низка підходів щодо пояснення дефініції традиція. У вузькому значенні це поняття презентується як духовний феномен і тлумачиться як «ритуал», «обряд», «звичка» тощо [3, 96]. Таке трактування розглядає традицію як застиглий, незмінний вияв минулого та відображає певною мірою соціальну стагнацію та культурний застій. У широкому сенсі поняття традиції охоплює практично всю сферу соціальних явищ. Воно включає в себе матеріальні та духовні об'єкти соціокультурної спадщини, процеси та способи їх наслідування. Відповідно цей термін трактується як універсальна форма фіксації ідей, поглядів, смаків, порядків, правил поведінки, звичаїв, що історично склалися у суспільстві, та передбачає вибіркоче збереження і трансляцію соціокультурного досвіду [16,

822]. Таке пояснення традиції забезпечує стійку історично-генетичну спадкоємність у соціокультурних процесах.

Традиції супроводжують людство впродовж усієї історії й наявні в конкретних, історично перехідних формах. Тому під ними, на думку І. Руденко, необхідно розуміти суспільно визнані норми, установки, що задають конкретну програму поведінки і визначають певні дії людини. Вони є соціальним зв'язком між індивідами та групами в соціумі. Основа традиції – взаємини людей, відносини в суспільстві [11, 73]. «Її сутність полягає в трансляції та відтворенні накопиченого соціально-історичного досвіду, що передається від покоління до покоління, щоб забезпечити безперервність і стабільність суспільного життя. Результатом дії традиції є формування і функціонування соціального досвіду», – пише дослідник [11, 75].

Водночас традиція є складним соціальним феноменом. Вона є особливою формою фіксації соціальної інформації. Будь-яка традиція (соціально-політична, культурна тощо) тяжіє до минулого, базується на наявних досягненнях. Проте особливістю її існування та життєдіяльності у соціумі є не лише здатність накопичувати і зберігати, але й передавати інформацію з покоління у покоління, уміти брати та засвоювати нове. Традиції збагачуються і підтримуються в суспільстві шляхом наповнення новими ідеями. Щоб рано чи пізно не опинитися у стані стагнації та набуті ознак регресивності, вони мають зазнавати певною мірою впливу новаторства. Тому традиція, на думку О. Шейко, з одного боку, «продукт, тобто певний завершений результат відносно сталих, загальноприйнятих, повторюваних способів, видів і методів діяльності, що утвердилися в суспільстві, – свого роду статичний стан. Це об'єктивація сутності традиції в реальній дії у соціальному бутті з відображенням у суспільній і індивідуальній свідомості, тобто те, що розуміється під традицією на побутовому рівні. З іншого боку, традиція розглядається в динаміці як процес, у цьому випадку врахову-

ється її розвиток у системі суспільства в напрямку постійного якісного удосконалення (як самої традиції, так і суспільства в цілому)» [15, 8]. Власне наявність динаміки і вказує на інноваційний потенціал традиції. Вона не розглядається як щось застаріле та анархічне, оскільки є тим згустком соціального досвіду, який виявляє здатність регулювати соціальні процеси та моделювати зміни. Вона постає тією плідною основою, на якій проростає нове, кардинально відмінне від усталеного.

Аналізуючи природу та функціональний потенціал традиції у суспільному розвитку, С. Арутюнов стверджує, що «будь-яка традиція – це колишня інновація, і будь-яка інновація – у потенції майбутня традиція. Насправді, жодна традиційна риса не властива будь-якому суспільству споконвіку, вона має свій початок, звідкись з'явилася, отже, колись була інновацією. І те, що бачимо як інновацію, або не приживеться в культурі, відіме й забудеться, або приживеться, згодом перестане виглядати як інновація, а виходить, стане традицією» [1, 160]. Дослідник висловлює переконання, що рівень взаємодії між традиціями та інноваціями пов'язаний з особливостями цивілізаційного розвитку суспільства в той чи інший період [1, 160].

Отже, традиції та інновації не існують окремо. Вони невіддільні одна від одної та презентують зразок парності філософських категорій, що відображають суспільний поступ. Тому традиція виконує одночасно як стабілізуючу, так і консервативну функцію та створює можливості для подальшого розвитку в майбутньому. Різниця між традиційним і інноваційним у суспільстві полягає більшою мірою у формах культурних елементів, що утворюють систему, а не в її глибинних основах, пов'язаних із традицією. Традиції – це специфічний механізм, що певною мірою надає спрямованості суспільному розвитку.

Зв'язок інновацій і традицій має амбівалентний характер. З одного боку, інновація не виникає на порожньому місці, в її основі лежать традиції, а з іншого – вона

не є дублюванням наявного зразка, оскільки передбачає творення предмета з якісно іншими, новими характеристиками. Відповідно інновації не є опозиційним протиставленням усталеним формам і методам передачі та розповсюдження знань. Скоріш, вони розуміються як продукт переосмислення традицій, часткового заперечення їх усталених рис і характеристик через відкриття нових, таких, які відповідають запитам соціуму. Інновації трактуються як нове прочитання старих ідей і смислів. Автори книги «Революція в навчанні» Г. Драйден і Дж. Вос стверджують, що будь-яка новація є лише комбінацією відомих, старих елементів. «Немає нових елементів. Існують тільки нові комбінації» [6, 184], – стверджують вони. Дослідники обґрунтовують свою позицію таким чином: «Усі найбільші в історії ідеї та винаходи, очевидно, мають одну спільну рису – усіх їх породив людський мозок. І якщо мозок має фантастичний потенціал зберігати інформацію, то він так само здатний перегрупувати інформацію в новий спосіб – творити ідею» [6, 187].

Потенції культурних традицій становлять основу інновації. Традиції постають як гнучкі, динамічні системи, на основі яких виникають різноманітні інновації. Тож, щоб стати сходинкою в прогресивному розвитку науки, освіти, суспільства загалом, інновація повинна бути опосередкована синтезом з існуючою традицією. Звертаючи увагу на цю обставину, О. Князева виокремлює такі підходи у створенні інновацій:

- як забуте старе, вміння поновлювати історичні традиції, залучати структури історичної та культурної пам'яті;

- як перетин традицій. Перетин традицій у новій точці означає механізм росту;

- як мутацію, а не лише простий перетин, як спонтанну зміну традиції [7, 231–232].

Використовуючи як методологічний орієнтир вищезазначені підходи, розглянемо інноваційний потенціал традиції в освіті. Так, розглядаючи «інновацію як забуте

старе», слід зазначити, що необхідною умовою розвитку інноваційної освіти є відновлення втрачених культурних надбань і традицій. Творити нове людина здатна за умови постійного зв'язку з реаліями оточуючого світу, використовуючи наявні культурні зразки та наповнюючи їх новим соціокультурним змістом. Відповідно наявні знання та практичні уміння є певним базисом, довкола якого встановлюються нові зв'язки та відношення між речами дійсності. Вони слугують матеріалом для творення нового, зумовлюючи становлення та визначаючи перетворювальний характер творчої діяльності. З цього приводу Г. Батищев зазначав, що проблема творчості вимагає у самій її постановці звернення до тих «універсально-всезагальних начал дійсності» [2, 43], без освоєння яких неможливий процес становлення нових речей – інновацій. Насправді творчість немислима поза взаємодією з об'єктивною реальністю.

Для підтвердження вищезазначених міркувань звернемося до філософсько-педагогічної спадщини вітчизняних мислителів. Їх дослідницький доробок містить потужну скарбницю ідей, що орієнтують освітню сферу на розвиток і становлення людини як найвищої соціальної цінності, на найповніше розкриття здібностей і задоволення її освітніх потреб. Він не втратив своєї актуальності у наш час та резонує з провідними педагогічними тенденціями. Так, у працях Г. Сковороди, П. Юркевича, П. Куліша, С. Русової, В. Зеньковського та інших дослідників знайшли відображення та подальший розвиток основні принципи виховання: природовідповідність, культуровідповідність, розвиток творчих здібностей дитини тощо, які є пріоритетними і в сучасній освітній сфері. Зокрема, у своїх працях С. Русова висловлювала глибоку віру в потенційні можливості кожної людини, які необхідно розвивати, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості. Роль освітніх установ, на думку дослідниці, полягає у виявленні та розкритті потенційних можливостей людини, які закладені природою, створенні умов для самопізнан-

ня та саморуху індивідуальності. Процес навчання вона трактувала як спеціально організовану вчителем пізнавальну й практичну діяльність учнів/студентів з метою засвоєння ними нагромадженого соціального досвіду. При цьому навчальний процес має будуватися з урахуванням попереднього життєвого досвіду людини, його вивчення та узгодження. Метою навчання є плекання людини «з широким розумінням своїх обов'язків, з незалежним, високорозвиненим розумом, братерським почуттям до усіх людей...» [12, 195].

Заслугують на увагу у цьому контексті філософсько-педагогічні погляди В. Зеньковського. Центром його досліджень є дитина, її індивідуальність та пошук шляхів її навчання, виховання і розвитку. Провідною засадою концепції дослідника, на думку І. Предборської, є гомоінтенційність (зорієнтованість на людину), оскільки в її побудові педагог відштовхувався від дитини, від її духовного світу [10, 8]. Така позиція є релевантною з точки зору розвитку та втілення у практику сучасної освіти технологій особистісно-орієнтованого навчання. Як стверджує І. Предборська, ідеї філософа та педагога сприяють розвитку умінь творчо мислити, вмінню генерувати ідеї, самостійно працювати над розвитком власного інтелекту, моральності і культури, тобто розвитку інноваційних характеристик сучасної людини [10, 9]. Варто зазначити, що недостатня увага, а інколи й несправедливе забуття традицій вітчизняної освіти, що зберігають значний інтелектуальний потенціал і не втратили актуальності в реаліях сьогодення, були зумовлені панівним тоталітарним режимом. Відповідно погляди мислителів минулого відкидалися, оскільки не вкладалися в межі авторитарного стилю в освіті. Як зауважує Б. Гершунський, «потрібно визнати, що саме особистісно-орієнтовані цінності освіти, яким приділялося значне місце в релігійних, філософських і власне педагогічних працях учених і мислителів дореволюційної Росії, у подальшому були значною мірою втрачені, підпорядковані гіпертрофовано вип'ячуваним колективістським

концепціям педагогічної діяльності. Тим самим людська особистість зводилась до рівня примітивного «гвинтика» державно-суспільного механізму з усіма руйнівними наслідками і для людини, і для суспільства, що впливають з цього» [1, 171].

Наступний підхід трактує «інновацію як перетин традицій». На думку О. Князевої, перетин, сходження традицій у новій точці продукує «творче зростання» [8, 104]. Використання міждисциплінарного підходу в освіті дозволяє вийти за межі конкретних дисциплін, тим самим реагуючи на фрагментарність знання. Завдяки міждисциплінарності навколишній світ, людина, суспільство, культура, природа тощо вивчаються не як окремі автономні частини, а як єдина цілісна глобальна самоорганізуюча система. Цей підхід дозволяє людині активно пізнавати світ цілісно, а не фрагментарно, сформувати інтелектуально розвинену, духовну особистість. Відповідно у навчальному процесі здійснюються міжпредметні зв'язки та інтеграція навчальних предметів за іншими принципами, а саме: вивчення чи дослідження явищ, предметів з єдиної методологічної позиції; виявлення їх загальних властивостей; формування багатовимірного бачення властивостей об'єктів, які вивчаються. Як приклад може слугувати освітня технологія «Екологія і розвиток», зміст якої базується на поєднанні знань навчальних дисциплін природничого та гуманітарного циклу, які презентують цілісну наукову картину природи, людей і суспільства. Така інтеграція у навчальному процесі відкриває шлях до гуманізації природничих знань та несе величезний розвивальний потенціал. Автори технології зазначають, що «у відповідності з принципом інтеграції необхідно, щоб учні усвідомлювали світ не як набір формальних схем, які функціонують за чітко визначеними правилами, а як сукупність великої множини діалектично взаємопов'язаних процесів, що розвиваються і загасають згідно з імовірнісними законами» [14, 173]. Вони зазначають, що «принцип інтеграції суттєво виходить за межі ідеї міжпредмет-

них зв'язків, оскільки вимагає «прив'язки» кожного навчального предмета до реалій оточуючого світу і тим самим протистоїть характерній для традиційної школи формалізації і схематизації навчальних предметів» [14, 173].

Підхід до «інновації як «мутації», як спонтанної зміни традиції» засвідчує фундаментальну роль творчих потенцій у формуванні інновацій. Творити – це, значить, уміти поєднувати та створювати нові конфігурації не лише з невідомих елементів, але й відомих, долаючи їх стереотипну структуровану єдність та зумовлюючи хаос, з якого і твориться нова єдність. У творчому процесі людина окреслює лише контекст, не зациклюючись на окремих його частинах, оскільки передбачає, якими вони мають бути. Творення розглядається як здатність до поєднання елементів досвіду, до інтерпретації смислу частин з точки зору цілого. Така здатність не породжується об'єктивними умовами, оскільки частково знаходиться за межею можливого для людини і за цієї обставини мало піддається опису, діагностуванню, контролю, передбаченню тощо. «Основна частина творчого процесу – це осяяння, світло, яке продукується самою людиною, духовною енергією, яка химерним чином створюється в її тілесній субстанції» [5, 163], – пише А. Горелов. Осяяння, творча інтуїція, інсайт можливі завдяки процесу самовибудовування, додавання тих ланцюжків, елементів, які доповнюють і створюють цілісний образ, «наведення мостів» між окремими порухами думки, відчуттями та емоціями, що дозволяють створювати «єдність у багатоманітності» тощо. Аналізуючи самовибудовування як механізм роботи творчої інтуїції, О. Князева вважає, що ціле виникає у формі образу. Воно відчувається, а не мислиться! І це відчуття цілого зумовлене у творчості [9, 12]. Тому в основі навчальних методик, які здатні розвивати творчий потенціал особистості, продукувати креативні ідеї мають бути: хаотизація стану свідомості і мислення, культивування багатоманітності з метою руйнації стереотипів

мислення та виходу на нові шляхи пошуку; усвідомлення позитивної ролі забуття (необхідно забувати, щоб відкривати і творити); тренування перцептивного мислення (конструювання мисленневих образів та продуктивних метафор, збирання цілісних образів, які виникають у голові); розуміння того, що відкриття відбувається не очікувано, але не випадково (орієнтація на вирішення проблеми не виключає, а передбачає наявність важливої стадії інкубації, визрівання ідеї); тренування дивергентного мислення як методу креативного пізнання і діяльності, що дозволяє рухатися в різних напрямках, висувати низку креативних ідей та їх комбінацій, які б дозволили вирішувати проблеми [9, 23–24]. Як приклад вищевказаної позиції є застосування у навчальній діяльності методів «мозкового штурму» (брейнштормінгу) та синектики. Ці методики ґрунтуються на теорії психоаналізу З. Фрейда, згідно з положеннями якої керована свідомість є лише тонким нашаруванням на некерованій несвідомості, у якій вирують емоції, бажання, почуття тощо. Методи «мозкового штурму» та синектики допомагають їм вивільнитися у вигляді мимовільних ідей, уявлень, асоціацій, а тому є доцільним для використання на стадії пошуку та творення нової інформації.

Отже, традиції символізують дух епохи та складаються протягом століть. Вони є основою буття та розвитку, поза традиціями суспільство та людина не існують. Традиції уособлюють такі елементи суспільної реальності, як наслідування, спадкоємність, накопичення, соціальну регуляцію тощо. Зберігаючи та примножуючи надбання минулого, вони у подальшому їх доповнюють, удосконалюють, модернізують у контексті запитів певної історичної епохи. Так, накопичені людством знання, уміння є необхідним базисом у розвитку творчого потенціалу особистості, оскільки не вичерпують його. Вони постають лише тим підґрунтям, на якому функціонують процеси мислення, уявлення, фантазія, перебіг яких неможливий без структурованої та систематизованої

ної інтелектом інформації. Продуктом внутрішнього розвитку та саморозвитку традиції є інновації. Інновації з'являються не всупереч наявним знанням, а з опорою на них. Вони не полишені підґрунтя традиції, і водночас традиції, де зміни відбуваються повільно і майже непомітно, мають інноваційний потенціал. Інноваційність – це здатність традиційного знання продукувати свої нові сенси, характеристики, бути життєздатними та затребуваними у контексті сучасних запитів. Зберігаючи потенціал у майбутньому, традиції виявляють здатність бути практичним регулятором суспільного життя, оскільки в них акумулювані нові можливості його розвитку.

Відповідно усвідомлення генетичного зв'язку інновацій із традиційними формами у системі освіти забезпечить умови для постійного та багатогранного розвитку індивідуальності людини, що оголошуєть-

ся вищою духовною цінністю суспільства, його головною продуктивною силою. Визнання такого зв'язку є передумовою аналізу найсуттєвіших – історично сформованих та вивірених часом – дидактичних теорій, знання та інтерпретація яких сприятимуть подоланню кризових явищ як в освітній сфері, так і в українському суспільстві. Тому модернізацію освіти слід здійснювати не шляхом руйнації традиційних форм, методів і технологій, а шляхом збереження у новому того позитивного та корисного, що склалося та було продуктивним у минулі часи.

Враховуючи те, що проблема створення інноваційної моделі освіти є багатогранною та актуальною для української суспільства, доцільно продовжити дослідження з окресленого питання. Зокрема, розглянути проблему формування інноваційного мислення у сфері освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арутюнов С. А.** Народы и культура: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М. : Наука, 1989. – 247с.
2. **Батищев Г.** Введение в диалектику творчества / Генрих Батищев. – СПб. : РХГИ, 1997. – 464 с.
3. **Бобровський М. І.** Зміст поняття «традиція» / М. І. Бобровський // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2012. – № 49. – С. 96–102.
4. **Гершунский Б. С.** Философия образования / Б. С. Гершунский. – М. : Флинта, 1998. – 256 с.
5. **Горелов А. Л.** Творчество и истина / А. Л. Горелов // Творчество: эпистемологический анализ / отв. ред. Е. Н. Князева ; Российская академия наук, Институт философии. – М. : ИФРАН, 2011. – С. 143–165.
6. **Драйден Г.** Революция в навчаннях / Г. Драйден, Дж. Вос ; [пер. з англ. М. Олійник]. – Л. : Літопис, 2005. – 542 с.
7. **Князева Е.** Вращивать социальные инновации – значит управлять креативно [Электронный ресурс] / Е. Князева // Будущее России. Вызовы и проекты: Экономика. Техника. Инновации / [под ред. Г. Малинецкого]. – М., 2009. – С. 230–245. – Режим доступа : <http://www.spkurdyumov.narod.ru/Knyazeva36.htm>.
8. **Князева Е.** Синергетическая модель эволюции научного знания / Е. Князева // Эволюционная эпистемология: проблемы, перспективы / [под ред. И. Меркулова]. – М., 1998. – С. 102–128.
9. **Князева Е. Н.** Творческое мышление: натуралистическое видение / Е. Н. Князева // Творчество:

CITED LITERATURE

1. **Arutyunov S. A.** People and culture: development and interaction / S. A. Arutyunov. – Moscow : Nauka, 1989. – 247 p.
2. **Batishchev G.** Introduction to the dialectic creation / G. Batishchev. – St. Petersburg : RXGI, 1997. – 464 p.
3. **Bobrovskiy M.** The content of concept «tradition» // M. Bobrovskiy // Pharmacology and pharmacy magazine. – 2012. – №49. – P. 96–102.
4. **Gershunsky B. S.** Philosophy of education / B. S. Gershunsky. – Moscow : Flinta, 1998. – 256 p.
5. **Gopelov A. L.** Creativity and the truth / A. L. opelov // Creation: epistemological analysis / head editor E. N. Knyazeva ; Russian Academician, Institute of Philosophy. – Moscow : INFRAN, 2011. – P. 143–165.
6. **Dryden G.** The Learning revolution / Gordon Dryden, Jeannette Vos ; [translated from English M. Olijnyk]. – Lviv : Litopys, 2005. – 536 p.
7. **Knyazeva E. N.** Cultivate social innovation – socratic control [web site] / E. N. Knyazeva // The future of Russia. Challenges and Projects. Equipment. Innovation ; [headed by G. Malinetskiy] – Moscow, 2009. – P. 230–245. – Access mode : <http://www.spkurdyumov.narod.ru/Knyazeva36.htm>.
8. **Knyazeva E.** Synergetic model of evolution scientific knowledge / E. Knyazeva // Evolutionary epistemology: problems, prospects / [head editor I. Merkulov]. – Moscow, 1998. – P. 102–128.
9. **Knyazeva E. N.** Creativemishlenie: naturalistic vision / E. N. Knyazeva // Creation: epistemological

эпистемологический анализ / отв. ред. Е. Н. Князева ; Российская академия наук, Институт философии. – М. : ИФРАН, 2011. – С. 5–25.

10. **Предборська І.** Філософсько-освітні ідеї В. Зеньковського в контексті сучасних педагогічних тенденцій / Ірина Предборська // Філософська думка на Поділлі : збірник наукових праць [присвячений 130-річчю з дня народження В. В. Зеньковського] / [ред. кол. І. М. Предборська (наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 5–12.

11. **Руденко І. М.** Інновації у суспільному житті: природа і функціональний потенціал : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. М. Руденко. – Полтава, 2013. – 227 с.

12. **Русова С.** Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. Кн. 2 / Софія Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.

13. **Сазоненко Г. С.** Освіта майбутнього / Г. С. Сазоненко. – К. : Генеза, 2007. – 346 с.

14. **Тарасов Л.** Диалектический характер инновационной образовательной технологии «Экология и развитие» («Экология и диалектика») / Л. Тарасов, Т. Тарасова // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 171–178.

15. **Шейко О. С.** Традиція як фактор саморозвитку суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук / О. С. Шейко. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.

16. Философский словарь. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.

analysis / head editor E. N. Knyazeva ; Russian Academician, Institute of Philosophy. – Moscow : INFRAN, 2011. – P. 5–25.

10. **Predborska I.** Philosophical and educational ideas of V. Zenkovsky in the context of current educational trends / Irina Predborska // Philosophical Thought on the tail [devoted the 130 anniversary of the birth of Zenkovsky] / [the editorial staff I. M. Predborska (scientific editor) and others]. – Kamenets-Podolsky : Kamenets-Podolsky National University ofl. Ogiienka, 2011. – P. 5–12.

11. **Pudenko I. M.** Innovations in Social Life: Nature and Functional Potential : candidate degree of Philosophy sciences : by specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy History / I. M. Pudenko. – Poltava, 2013. – 227 p.

12. **Rusova S.** Selected pedagogical works : in 2-books. Book 2 / Sofia Rusova ; head editor E. Kovalenko ; ordering, edited and composed, article and notes E. Kovalenko, I. Pinchuk. – Kyiv : Lebid, 1997. – 320 p.

13. **Sazonenko G. S.** Education of the Future / G. S. Sazonenko. – Kyiv :Geneza, 2007. – 346 p.

14. **Tarasov L.** Dialectics of the Innovative Educational Technique «Ecology and Development» («Ekology and Dialectics») / Lev Tarasov, Tetyana Tarasova // Education philosophy. – 2005. – № 2. – P. 171–178.

15. **Sheyko O. S.** Tradition as Factor of self-development of Society : Thesis for a candidate degree of Philosophy sciences : by specialty 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy History / O. S. Sheyko. – Zaporozhye, 2001. – 19 p.

16. Philosophical dictionary. – Kyiv : A.S.K., 2006. – 1056 p.